

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 372.83

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.64-2.1>**Ю. М. Косенко**

кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – СЕРЕДИНА 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТЬ)

У статті проаналізовано процес становлення та розвитку шкільної суспільствознавчої освіти з другої половини ХІХ – до середини 30-х років ХХ століть, досліджено організаційно-педагогічні засади викладання дисциплін суспільствознавчого змісту, розкрито змістове наповнення та методи навчання зазначених дисциплін у дореволюційний період.

У дослідженні пропонується авторський погляд на процес викладання суспільствознавчих предметів у школах України в період національно-визвольних змагань 1917–1921 років, висвітлено заходи та діяльність діячів освіти часів Української Народної Республіки та Української держави Павла Скоропадського, які були спрямовані на формування в українських школярів національної картини світу на основі вивчення минулого й сьогодення Батьківщини, його економічних стосунків, традицій, релігії в школах на уроках суспільствознавчого змісту.

У статті описано складний процес створення підручників суспільствознавчого змісту для українських учнів, зазначено дефіцит навчальних книг для тодішніх початкових і середніх навчальних закладів України, підкреслено значення діяльності М. Грушевського, С. Єфремова, І. Крип'якевича у патріотичному вихованні й формуванні правдивих знань про минуле українського народу й активної громадської позиції в українській молоді.

Вказано на кардинально нові підходи в навчанні дітей предметів суспільствознавчого змісту після встановлення більшовицької влади в Україні. Зазначено, що у перші десятиліття радянської влади в школах України було запроваджено альтернативні класно-урочній системі нові форми організації та методи викладання суспільних дисциплін. У статті наголошується на скасуванні таких суспільствознавчих предметів, як Закон Божий, історія, в радянських школах і впровадженні комплексного навчання, яке складалося із двох концентрів. Під час навчання в першому концентрі діти знайомилися із суспільствознавчою інформацією комплексно – разом із темами природничого змісту та працею, а в другому концентрі суспільствознавство викладалося як окрема навчальна дисципліна, завданням якої було формування нового, побудованого на іншій ідеологічній платформі, світогляду радянських учнів.

Ключові слова: суспільствознавча освіта, методи навчання, середня школа, історія навчання суспільствознавчих предметів.

Постановка проблеми. З метою підвищення ефективності формування суспільствознавчих знань в учнів загальноосвітніх закладів науковці неодноразово зверталися до досвіду попередніх поколінь, адже сучасна українська шкільна суспільствознавча освіта є продуктом тривалого процесу розвитку. Суспільствознавство є однією з важливих галузей сучасної національної освіти. Її розвиток тісно пов'язаний із проблемами відбору найбільш оптимальних методів і прийомів навчання, удосконалення організації навчального процесу та відбору змісту, що відповідає часу й суспільним запитам. Тому звернення до досвіду попередніх поколінь, на нашу думку, є актуальним

як із позицій теоретичних узагальнень, так і освітньої практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми навчання суспільствознавчих предметів зверталися Б. Всесвятський, Н. Гейніке, Ф. Гофман, М. Гриценко, С. Дзюбинський, Б. Жаворонков, А. Пінкевич, М. Пістрак, О. Рівін, Я. Ряппо, К. Сівков, С. Сингалевич, В. Стратен, Ф. Черняхівський, С. Шацький, які відіграли значну роль у становленні й розвитку методики радянського шкільного суспільствознавства. Багато теоретичних положень і фактичного матеріалу, які об'єктивно характеризують розвиток суспільствознавчої освіти з другої половини ХІХ – до середини

30-х років ХХ століть, містяться в працях сучасних дослідників В. Арешонкова, Н. Гупана, Л. Жукової, І. Мітюкової, О. Пометун, Л. Пироженко, І. Смагіна, Т. Теремецької, Г. Чернової, Н. Ярош та інших.

Мета статті полягає у висвітленні процесу становлення суспільствознавчої освіти в школах України в період з другої половини ХІХ до середини 30-х років ХХ століть.

Виклад основного матеріалу. Зростання уваги до питання формування суспільствознавчих знань відбувається в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. За даними Н. Ярош, потреба у формуванні в учнів середніх закладів Російської імперії нових моральних засад і гуманітарних знань привела до збільшення кількості годин на вивчення таких суспільствознавчих предметів, як історія, філософська пропедевтика, законодавство та Закон Божий. Зміст зазначених дисциплін стосувався основ економічних знань, історії церкви, російської та всесвітньої історії [1].

У своєму дослідженні Л. Медвідь підкреслювала важливість суспільствознавчої освіти для гімназій, до навчальних планів яких входили історія, статистика, філософія та політекономія [2].

На думку О. Пометун і Г. Фреймана, серед тогочасних суспільствознавчих предметів провідне місце займала історія. Вчені стверджують, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть курс історії мав концентричну структуру і був розрахований на декількаразовий розгляд одних і тих самих хронологічних відрізків історичного минулого, кожного разу підвищуючи рівень аналізу. Варто зауважити, що з деякими епізодами української історії школярі знайомилися в межах вивчення тем, присвячених питанням заснування, розквіту та занепаду Русі, діяльності Києво-Печерської лаври, життя святих, які мешкали на українській землі. Зазначені теми вчителями подавалися відповідно до офіційних концептуальних засад розвитку російської державності.

Аналізуючи зміст шкільної суспільствознавчої освіти дореволюційного періоду, В. Арешонков виділив три підходи: знаннєвий, культурологічний і діяльнісний. На його думку, знаннєвий підхід (1900–1914 рр.) існував у межах парадигми «школи навчання», культурологічний (1915–1917 рр.) був започаткований і діяв у межах матеріальних і духовних надбань народу, діяльнісний (1917–1918 рр.) був розроблений з метою застосування теоретичних знань на практиці. Схожі погляди відстоювали М. Демков, П. Каптерев, М. Рубінштейн і П. Блонський [3].

Основними методами, які використовувалися тоді у процесі навчання предметів суспільствознавчого змісту, було заучування дітьми уривків напам'ять, переказ, бесіди, розповіді, диспути, самостійна робота та інші. Необхідно вказати на широке використання наочно-дидактич-

них посібників, таких як картини, карти, схеми, плани тощо [4].

Розгортання суспільствознавчої освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України знайшло своє відображення в період національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Генеральний секретар народної освіти УНР І. Стешенко у «Циркулярі до директорів середніх шкіл усіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України» наголошував на вихованні дітей у дусі поваги до нового суспільного ладу. У цьому документі вказувалося на необхідності введення нового навчального предмета – українознавства, завданням якого було формування в школярів цілісних знань про Україну й світове українство у всій повноті їх часово-просторового буття. За циркуляром, пропонувалося використовувати такі форми організації навчального процесу, як екскурсії по пам'ятних історичних місцях, гуртки для позакласного вивчення історії тощо. Варто зауважити, що в 1917–1918 навчальному році в усіх школах УНР обов'язковим став навчальний предмет – історія України.

Після встановлення на українських землях у квітні 1918 року гетьманату курс на вивчення школярами українського суспільства продовжився. Міністр освіти Української держави М. Василенко розробляє закон про обов'язкове навчання українською мовою, викладання української літератури, історії та географії України в усіх середніх навчальних закладах.

Спеціальна комісія при Міністерстві освіти розробила нові навчальні плани й програми для початкових шкіл і гімназій. Видавничим відділом Міністерства освіти було оголошено конкурси на друк підручників «Історія України» для початкової школи, «Історія України» (елементарний курс) для середньої школи та старших класів; «Історія української літератури», «Географія України з економічними нарисами», «Економічна географія» для старших класів. Для реалізації цієї програми гетьманом П. Скоропадським було виділено 3 млн карбованців.

В. Кузьменко вважає, що під час вивчення суспільствознавчих предметів у школярів формувалася національна картина світу, оскільки на уроках вивчали матеріал, пов'язаний з навколишньою природою, життям і діяльністю людей рідного краю. За автором, національна картина світу була підґрунтям для формування в учнів знань про минуле й сьогодення України, правовідносин на її терені, економічних стосунків тощо.

За даними В. Кузьменка, провідними методами навчання в школах України тоді були бесіди, колективні читання, ознайомлення з народними творами, екскурсії. Школярі отримували інформацію, яка допомагала їм усвідомити свою історію і національне походження. За автором, з цією метою вчи-

телі використовували художні твори, поезію, праці Т. Шевченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Лесі Українки, І. Франка, П. Чубинського та інших. Для глибшого розуміння дітьми українського народу у тодішніх школах використовувалися старовинний одяг, вишивки, посуд, різьблення тощо. На переконання науковця, все це давало змогу інтегрувати отримані знання з різних дисциплін суспільствознавчого змісту в цілісні уявлення про людські стосунки і життя на теренах України [5].

У часи Директорії велике значення приділялося історії України, тому цей предмет викладання в початковій та середній школі. Варто зауважити, що в цей період актуальною залишалася проблема дефіциту підручників суспільствознавчого змісту. Міністр освіти УНР Н. Григорієв наголошував на їх нестачі для всіх шкіл, хоч вже починаючи із 1917 року виходять друком «Ілюстрована історія України» М. Грушевського, «Історія українського письменства» С. Єфремова, «Оповідання з історії України» та «Коротка історія України для початкових шкіл І. Крип'якевича (1918 р.) та інші [2].

З приходом радянської влади в Україну розпочинається будівництво нової школи й, відповідно, змінюється змістове наповнення предметів суспільствознавчої галузі. Кардинально нові підходи до навчально-виховного процесу запропонували тодішні радянські науковці й методисти: Б. Всесвятський, Ф. Гофман, С. Дзюбинський, Б. Жаворонков, А. Пінкевич, М. Пістрак, О. Рівін, Я. Ряппо, К. Сівков, С. Сингалевич, Ф. Черняхівський, С. Шацький та інші, які знайшли альтернативу «буржуазній» класно-урочній системі у вигляді бригадно-лабораторних робіт, застосування отриманих знань на практиці (бесіди із селянами і робітниками, виступи із доповідями, участь у виставах і маніфестаціях), метод проєктів (навчально-виробничі завдання суспільно-корисного значення), метод тестів, комплексний метод, дальтон-план, метод пошуку та інші.

В. Кузьменко вважає, що під час організації навчання суспільних дисциплін тодішні педагоги використовували переважно радянські газети, журнали та брошури [5]. На нашу думку, під час вивчення деяких тем учителі дозволяли собі використовувати підручники дореволюційних часів, але така практика поступово зменшувалася.

Народний комісар освіти УСРР В. Затонський уважав, що традиційні курси античності і середніх віків лише відволікають школярів від сучасних проблем. Він наголошував на необхідності вчити радянських школярів на прикладах сучасного життя, включивши до переліку предметів історію праці, історію культури та соціологію [1].

Необхідно зауважити, що в 1920/1921 навчальному році запроваджувалися зразкові навчальні плани для системи єдиних трудових шкіл. За ними суспільствознавча освіта в учнів формувалася на

таких навчальних предметах, як: історія культури (від первісного ладу – до кінця XVIII століття), нова і новітня історія Заходу і Росії, основи економічної науки, історія соціалізму. Програма пропонувала два варіанти погодинного навантаження – мінімальний і максимальний. За максимальним планом на вивчення предметів суспільствознавчого змісту відводилася 31 година на тиждень. Кількість годин розподіляв учитель залежно від власного бачення значимості навчальної дисципліни у розвитку дитини, забезпечення наочно-дидактичними посібниками, підручниками, мотивації школярів тощо.

У наступному 1921/1922 навчальному році чотири вищезгадані суспільствознавчі предмети були об'єднані в єдину навчальну дисципліну – «Суспільствознавство», якій відводилася особлива роль – формування соціально-активних осіб із новим світоглядом на основі класового підходу розвитку суспільства.

Аналіз науково-педагогічних джерел свідчить про відсутність чітких поглядів на організацію системи суспільствознавчої освіти в школах України у перші роки більшовицької влади. Не було однастайності в програмах, вимогах і рекомендаціях, пропонувалися нові форми і методи проведення уроків суспільствознавчого змісту, які не пройшли апробацію. Все це свідчить про відсутність тоді єдиної освітньої концепції в СРСР.

Першою дієвою спробою реалізації радянської концепції загальної освіти стала комплексна система навчання. В Україні вона була впроваджена в 1924/1925 навчальному році. Відповідно до неї школа складалася з двох концентрів: початкова школа (перший концентр), 5–7 класи (другий концентр). Програма першого концентру не мала навчальних предметів. Знання діти отримували інтегровано відповідно до трьох тематичних блоків: Природа – Праця – Суспільство.

У першому концентрі навчальні програми із суспільствознавства будувалися комплексно за лінією: рідний дім – дитячі установи – рідне село – місто – волость – повіт – губернія – країна – планета Земля [6]. У другому концентрі суспільствознавство викладалося як окрема навчальна дисципліна. О. Стражев вважає, що саме цей навчальний предмет сприяв усвідомленню учнями радянського суспільного й державного ладу, через спостереження за суспільною діяльністю та участю в ній [7].

За даними Т. Теремецької, в цей час у школах також були впроваджені й інші суспільствознавчі курси, такі як «Політекономія», «Конституції СРСР» і «Політграмота». За автором, згадані навчальні предмети в комплексі із курсом «Суспільствознавство» були покликані транслювати основні постулати партії та радянського уряду у свідомість молоді [8].

За даними О. Пометун і Л. Пироженко, із середини 20-х років і до середини 30-х років ХХ століття навчання проводилося без уроків і розкладу, у формі діалогу учнів, які, самостійно вивчивши окремі теми, навчали інших дітей [9]. Необхідно зазначити, що у межах шкільного суспільствознавства школярі знайомилися не тільки із постреволюційною сучасністю, але й отримували історичні знання у межах таких тем, як: обмін між містом і селом, обробна та сільськогосподарська промисловість, історія революційного руху, світове господарство й імперіалізм, імперіалістична війна і революція, радянська влада та радянське будівництво [10].

У контексті вивчення історії радянської України й Росії діти в обмеженому обсязі знайомилися й з питаннями всесвітньої історії. Увага дітей зверталася лише на окремі події і явища з метою позитивного висвітлення інтернаціоналізму, міжнародного пролетарського та комуністичного рухів тощо [8].

На думку сучасних дослідників (В. Арешонков, К. Баханов, І. Смагін, А. Старєва, О. Пометун, Г. Фрейман, Н. Ярош та інші), застосування комплексних програм у навчанні суспільствознавчих предметів призвело до низки недоліків. Були порушені природні зв'язки між навчальними предметами, що призвело до значних прогалин у знаннях дітей, нераціональної витрати вчителями навчального часу, і, як наслідок, у школярів спостерігалось повне нерозуміння історичних явищ і процесів розвитку суспільства, відсутність системних знань і практичних предметних умінь і навичок. Учені зазначають, що навчальний предмет «Суспільствознавство», яке викладалось у другому концентрі (5–7 класи) поєднувало в собі хаотичне нагромадження окремих знань з історії, економіки, філософії, соціології, правознавства, культурології тощо.

Варто зауважити, що на початок 30-х років потреба перебудови шкільної суспільствознавчої освіти ставала все більш відчутнішою. За постановою ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 року «Про початкову та середню школу» було відновлено предметне викладання. «Суспільствознавство» почали викладали з 1-го класу з навантаженням 2 години на тиждень із поступовим збільшенням кількості годин до 4 – у 4-му класі.

За даними Л. Пироженко, програми із суспільствознавства у 1932–1933 роках були піддані значній критиці за перевантаженість навчальним матеріалом, відсутність міжпредметних зв'язків і недостатність історичного підходу [11].

Висновки і пропозиції. Отже, в дореволюційний період у школах України діти знайомилися з елементарними теологічними, історичними, економічними та правовими знаннями у межах таких навчальних предметів, як російська та всесвітня історія (історія Стародавнього світу, істо-

рія Середніх віків та історія Нового часу), Закон Божий, філософська пропедевтика тощо.

У добу боротьби за українську державність в 1917–1921 роках в основу суспільствознавчої освіти були покладені ідеї національної ідентичності, самобутності українського народу, його традицій, звичаїв, культури, політики.

За часів перших десятиліть влади ВКП(б) на українських землях шкільна суспільствознавча освіта зазнала відчутних змін, які привели до впровадження нових малоефективних форм організації навчально-виховного процесу та методів і прийомів навчання, що призвело до низької результативності засвоєння учнями суспільствознавчих знань і вмінь.

Список використаної літератури:

1. Ярош Н.В. Становлення суспільствознавчої освіти у школах України. *Педагогічна освіта : теорія і практика*. 2012. Вип. 12. С. 190–195.
2. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посібник. Київ : Вікар. 335 с.
3. Арешонков В.Ю. Періодизація процесу розвитку змісту шкільної суспільствознавчої освіти у ХХ столітті. *Вісник Житомирського державного університету*. 2011. Вип. 60. С. 53–57.
4. Косенко Ю.М. Становлення та розвиток спеціальної методики навчання історії : монографія (друга половина ХІХ – початок ХХІ століть). Букрек, 2016. 216 с.
5. Кузьменко В.В. Формування національної картини світу в учнів у школах України в перші післяреволюційні роки. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. Херсон : ХДУ, 2011. Вип. 60. С. 10–16.
6. Арешонков В.Ю. Зміст шкільної суспільствознавчої освіти в школах України за програмами 1923–1924 років. *Науковий вісник Кременецького обласного педагогічного інституту імені Тараса Шевченка. Серія : Педагогіка*. 2013. Вип. 2. С. 3–9.
7. Стражева А.И. Преподавание истории в советской школе за 40 лет (1917–1957 гг.). *Преподавание истории в школе*. 2002. № 2. С. 39–49.
8. Теремецька Т.В. Тенденція реформування шкільної історичної освіти в УСРР в 1920-х роках. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. Вип. 12 : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. С. 182–187.
9. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ : АСК, 2004. 192 с.
10. Смагін І.І. Шкільне суспільствознавство та підручникотворення з суспільствознавчих навчаль-

них предметів у 20–30-ті роки ХХ століття. *Імідж сучасного педагога : часопис Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*. 2008. № 5. С. 111–115.

11. Пироженко Л.В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття) : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2013. 304 с.

Kosenko Yu. Formation and development of school social science education in Ukraine (the second half of the XIX – the middle of the 30-th years of the 20-th century)

The article analyzes the process of formation and development of school social science education from the second half of the nineteenth to the mid-1930s, the organizational and pedagogical principles of the teaching of the disciplines of social science content are explored, the content and methods of teaching these disciplines in the pre-revolutionary period are revealed.

The study proposes an author's view on the process of teaching social science subjects in schools of Ukraine during the period of national liberation competitions of 1917–1921, the events and activities of education figures of the Ukrainian National Republic and the Ukrainian state of Pavlo Skoropadsky, which were aimed at the formation of a national worldview in Ukrainian pupils on the basis of studying the past and present of the Motherland, its economic relations, traditions, religion in schools at the lessons of social science content.

The article describes the complicated process of creating textbooks for social science content for Ukrainian children, noted the shortage of educational books for primary and secondary schools of Ukraine at that time, emphasized the importance of the activities of M. Hrushevsky, S. Yefremov, I. Krypyakevich in patriotic education and the formation of true knowledge about the past of the Ukrainian people and an active social position in Ukrainian youth.

Cardinally new approaches to teaching children to subjects of social science content after the establishment of Bolshevik authorities in Ukraine have been noted. It is noted that in the first decades of Soviet power in schools of Ukraine, new forms of organization and methods of teaching social disciplines were introduced. The article emphasizes the abolition of such social science subjects as the Law of God, history in Soviet schools and the introduction of integrated education, which consisted of two concentrators. While studying in the first concentration, the children became acquainted with the social science information in a complex way, along with the themes of natural content and work, while in the second concentrate, social science was taught as a separate educational discipline, the task of which was the formation of a new, constructed on another ideological platform, the outlook of Soviet schoolchildren.

Key words: social science education, teaching methods, secondary school, history of teaching social science subjects.